Apunts sobre un manuscrit miscel·lani quatrecentista copiat a la Corona d'Aragó: Biblioteca de Catalunya, Ms. 2083

Alejandro Coroleu

El regnat dels Trastàmara d'Aragó entre el 1412 i el 1516 delimita un interval històric de característiques molt particulars i definides. Les corts de reis i infants d'Aragó afavoreixen l'intercanvi cultural entre les llengües romàniques peninsulars, alhora que la conquesta de Nàpols connecta culturalment la Corona d'Aragó amb l'humanisme italià meridional. Durant la llarga permanència d'Alfons el Magnànim en terres napolitanes, la reina Maria exerceix la lloctinència a Catalunya i patrocina la traducció i difusió de literatura espiritual. A la cort multilingüe d'Alfons hi havia espai per als professionals del llatí (que avui anomenaríem humanistes) i per als professionals de la gestió administrativa, molts d'ells provinents de la Península Ibèrica. Al voltant del príncep Carles de Viana, primogènit de Joan II d'Aragó, també es produeix un fecund tràfec literari entre llatí i llengües romàniques. D'altra banda, en aquest període es constata un protagonisme cultural creixent de les ciutats i de les classes dirigents, sobretot de juristes i notaris, sense excloure'n d'altres perfils socials que gaudien d'un nivell d'instrucció notable. Aquest fenomen ofereix aspectes poc estudiats encara. El patriciat urbà i la societat civil consumeixen, intercanvien, patrocinen i fins i tot produeixen textos i traduccions; es confeccionen petites biblioteques privades, es constitueixen cercles i tertúlies i es convoquen certàmens. La ràpida implantació de la impremta a l'últim quart del segle XV irromp en aquest context i fa que es multipliquin les possibilitats de circulació i s'estableixin noves condicions de mercat, que afecten considerablement tant la producció com el consum dels textos.

És en aquest marc on s'inscriu el document que vull presentar en aquesta nota. El volum a què pararé atenció és el Ms. 2083 de la Biblioteca de Catalunya, de mitjan segle XV.[1] És un còdex en paper que va ingressar a la biblioteca barcelonina durant la Guerra Civil espanyola, procedent de la col·lecció particular del llatinista i eclesiàstic mallorquí Llorenç Riber (1881-1958), autor, abans, del conflicte bèl·lic de versions al català de Ciceró, Horaci i Virgili. Abans de la incorporació a la Biblioteca de Catalunya el manuscrit va estar dipositat durant molt de temps a la Biblioteca episcopal de Palma. Es tracta d'un volum factici, que reuneix allò que per al compilador eren sens dubte obres de característiques similars. Aquesta persona va ser,

[1] Vegeu la descripció del manuscrit a Kristeller 1989: 486.

segurament, algú que actuava al servei del prelat aragonès Juan García, bisbe absentista de Mallorca a partir del 1447, l'escut del qual figura en el còdex, si no és que es tracta del mateix García. Frare de l'orde de predicadors i un dels principals deixebles de Vicent Ferrer, el nostre prelat va ser un home vinculat a Alfons el Magnànim, que va arribar a intervenir davant el Papa perquè el seu protegit fos nomenat cardenal. García va ocupar la seu episcopal de Siracusa entre 1444 i 1446. Posteriorment va actuar com a ambaixador regi a Roma. A Nàpols va pronunciar, també, un discurs amb motiu de la coronació d'un Papa, probablement de Calixt III el 1455 o Pius II tres anys més tard, document al qual tornaré a fer referència (Oliver 1970: 567-9, per a l'edició del text de García). Juan García es va convertir en confessor i conseller del Magnànim i va intervenir en la marmessoria testamentària del monarca. Arran de la mort del rei al juny de 1458 es va traslladar a Mallorca, on va morir l'any següent (Barceló i Ensenyat 2000: 55-6).

La descripció completa del document és la següent:

fols. 1r-3r, Antonio Beccadelli, *Antonii Panhormite Oratiuncula ad Federicum Imperatorem*;

fols. 4v-110r, Sal·lusti, *De coniuratione Catilinae* i *Bellum Iugurtinum*;

fols. 110r-118v, Invectives creuades atribuïdes a Sal·lusti i Ciceró;

fols. 118v-172r, Ciceró, *In Catilinam Orationes* i *Oratio pro Quincto Ligario;*

fols. 172r-192r, Buonaccorso da Montemagno, *Disputatio de nobilitate*;

fols. 192r-195r, Juan García, O.P., *Oratio coram sanctissimo d.n. Papa facta;*

fols. 195r-204r, Leonardo Bruni, *Oratio in hypocritas*;

fols. 204v-206v, Antonio Beccadelli, *Oratiuncula ad Nicolaum summum pontificem*;

fols. 207r-220v, Bartolomeo Facio, *De origine inter Gallos ac Britannos belli historia*.

Examino, en primer lloc, el contingut del manuscrit, agrupant els ítems que el constitueixen segons el seu origen geogràfic o històric. Els escrits d'autors clàssics corresponen a un primer grup de textos: les obres de Sal·lusti (*La conspiració de Catilina* i la *Guerra de Jugurta*), les quatre *Catilinàries* i el *Pro Quincto Ligario* de Ciceró, a més de les invectives creuades atribuïdes a Sal·lusti i a Ciceró. Un segon bloc de textos és format per una selecció de peces oratòries breus de l'humanisme italià en llatí: el discurs de Juan García al qual he al·ludit

abans; dos discursos d'Antonio Beccadelli, il Panormita (1394-1471), *praeceptor et consiliarius* del Magnànim, que van dirigits a l'emperador Frederic III i al papa Nicolau V; i l'*Oratio in hypocritas* de Leonardo Bruni (1370-1444), un discurs polèmic l'objectiu del qual és atacar determinats aspectes de la vida monàstica.[2] El tercer bloc d'escrits comprèn dues altres obres en prosa de l'humanisme italià en llatí: el tractat *De nobilitate* de Buonaccorso da Montemagno (*ca*. 1391-1429) i una novel·la sobre la Guerra dels Cents Anys, obra de Bartolomeo Facio (1400-1457), que fou redactada cap el 1447.

Malgrat l'aparent disparitat de textos que confeccionen la miscel·lània de la Biblioteca de Catalunya, és possible d'establir relacions entre els diferents escrits inclosos al volum, que poden, en definitiva, donar compte de les raons que van portar el compilador a aplegar-los-hi. El lector haurà advertit ja que, a excepció de les obres de Sal·lusti i de la novel·la de Facio, la oratòria és el gènere més ben representat en el manuscrit. Entre aquestes obres s'emmarquen, a més de las *Catilinàries* i la defensa de Quint Ligari ciceronians, el discurs de Juan García, les dues *oratiunculae* de Antonio Beccadelli i la diatriba contra els hipòcrites de Bruni (*ca*. 1418). Les invectives creuades atribuïdes a Sal·lusti i a Ciceró pertanyen a l'àmbit de l'exercitació retòrica. En efecte, sabem que en l'antiguitat als estudiants se'ls encomanava la tasca de compondre discursos o *declamationes* en boca de personatges il·lustres. Aquesta pràctica s'aprecia també al *De nobilitate* de Buonaccorso da Montemagno (*ca*. 1420).[3] En aquest tractat, construït en realitat sobre dos discursos contraposats, un posat en boca de Publi Corneli Escipió, de noble estirp, i l'altre pronunciat per Gai Flamini, persona d'origen menys elevat, es debat davant el Senat romà sobre el vertader concepte de noblesa (Baron 1996: 420).[4] Convé advertir que el parlament de Gai Flamini, qui resulta vencedor de la contesa, s'inspira en un model clàssic, el discurs antiaristocràtic de Màrius en el capítol 85 de la *Guerra de Jugurta* sal·lustiana. En el manuscrit de la Biblioteca de Catalunya ambdós discursos se'ns presenten clarament separats l'un de l'altre, amb títols a part (fols. 174r-179v i 179v-192r, respectivament).

Existeix també una clara relació temàtica entre algunes de les peces oratòries incloses en la compilació. El *Pro Quincto Ligario* ciceronià i el discurs de Beccadelli en lloança de l'emperador Frederic III celebren, de la mateixa manera, la magnanimitat cesària (Donzellini 1644: 408-421 per a la consulta del text de Beccadelli). En el cas del discurs dirigit a

[2] Per a la traducció castellana quatrecentista que es conserva del text, vegeu Campo 1998.

[3] Per a un esbós biogràfic de Buonaccorso da Montemagno, vegeu Berisso 2012.

[4] Black (2001: 269 i 419) presenta també testimonis de manuscrits quatrecentistes florentins en què, com en el cas del còdex de Barcelona, es copien discursos de Ciceró i del pseudo-Ciceró juntament al *De nobilitate* de Buonaccorso da Montemagno.

l'emperador, la redacció està lligada a un context polític molt concret. A la primavera de 1452 Frederic III d'Habsburg i la seva jove esposa, Elionor de Portugal, neboda d'Alfons, van ser convidats a la cort napolitana per celebrar la seva boda recent, que havia tingut lloc el 16 de març, així com les coronacions, com a rei d'Itàlia aquell mateix dia i imperial tres dies més tard, de Frederic a mans del papa Nicolau V. La parella imperial arribà a Terracina el 29 de març i Ferran, fill d'Alfons, fou l'encarregat de rebre'ls amb una *oratio* pronunciada per Beccadelli. Aquest cerimonial va permetre a Alfons de legitimar el seu fill, un bastard no nat a Itàlia, com un príncep italià, digne d'acollir l'Emperador. El motiu de les altres dues *orationes* —el segon discurs de Beccadelli i la peça de García— també és comú, atès que tots dos textos van dirigits a un papa amb motiu de la seva elecció al tron pontifici, Nicolau V (1447) en el cas de Beccadelli i Calixt III (1455) o Pius II (1458) en el cas de García. És significatiu que la composició de Beccadelli celebri un pontífex en qui Alfons veuria algú procliu als interessos reials i que accediria a la majoria de les demandes del Magnànim (Resta 1945: 132-3 per a la consulta del text de Beccadelli). Per la seva banda, el discurs llatí de García constitueix una proclamació de les prerrogatives papals davant els arguments de conciliarisme, cercant un cert esperit de consens, en consonància amb la nova posició del Magnànim, i posant "una *via media* entre los dos partidos extremos" (Oliver 1970: 565). No en va el monarca havia deixat enrere el comportament —"minaccioso quando non palesemente aggressivo", en paraules d'Anna Maria Oliva (2016: 104)— que havia tingut envers Eugeni IV, predecessor de Nicolau V.

Fixem-nos ara en els textos historiogràfics. La tria per part del compilador de Sal·lusti i, en part també, de les *Catilinàries* ciceronianes reflecteix l'interès per la història que caracteritza la segona meitat del segle XV. A l'hora d'escollir l'historiador romà es pensa en l'autor de la moralitat cívica i política. A la Corona d'Aragó no era un interès nou; ja hi havia, al segle XIV, sengles traduccions de la *Guerra de Jugurta*, una primera versió catalana de la qual depèn una segona a l'aragonès. A partir de l'estudi de la difusió de l'obra de Sal·lusti en les biblioteques d'alguns secretaris reials del segle XV Jordi Rubió i Balaguer (1963) va deduir que l'atenció d'aquests funcionaris per l'obra de l'historiador clàssic derivava de la seva feina a la Cancelleria reial aragonesa. Un exemple d'aquesta pràctica ens l'ofereix el ms. 1042 de la Universitat de Pennsylvania, del darrer terç del segle XV, que presenta els textos originals de Sal·lusti i del pseudo-Sal·lusti amb glosses en llatí i en català.[5] Cal recordar també que entre el 1471 i el 1472, durant el setge a la ciutat de Barcelona, el secretari reial Pere Miquel Carbonell (1437-1517) va copiar un Sal·lusti llatí, conservat al ms. 448 de la Biblioteca de Catalunya.

[5] Vegeu la fitxa https://translat.narpan.net/arxiu-digital/sallusti-en-llati-en-quatre-manuscrits-quatrecentistes-copiats-la-corona-darago en aquest mateix arxiu digital.

Resulta interessant que, al còdex, Carbonell hi confronti el seu Sal·lusti amb el text i les glosses dels exemplars de l'historiador romà que posseïa Jaume Garcia, notari i arxiver reial, i Jaume Martí, secretari reial, i que reculli a les seves anotacions algunes variants i postil·les d'aquests dos importants funcionaris públics (així, la nota al fol. 31).[6] A més, quan la impremta arriba a terres de parla catalana, diversos dels primers incunables llatins que es publiquen a Barcelona o a València són precisament del corpus sal·lustià i del pseudo-Sal·lusti, juntament amb les *Catilinàries* ciceronianes (Carrera de la Red 2015). No és estrany, per tant, que el compilador de BC, Ms. 2083 optés per les obres de Sal·lusti. Cal advertir que el copista del manuscrit miscel·lani de la Biblioteca de Catalunya examinat aquí fa especial èmfasi en els discursos d'alguns dels protagonistes, explícitament marcats al llarg del relat, sens dubte com a model de persuasió retòrica però també com a tret que augmenta la intensitat i la vivor de la narrativa.

L'últim dels textos inclosos en la miscel·lània és el *De origine inter Gallos et Britannos belli historia* de Bartolomeo Facio, una narració amb transfons històric, en què l'autor intentava desentranyar l'inici de la rivalitat entre tots dos pobles que va desembocar en la seva fase final en l'anomenada Guerra dels Cents Anys.[7] A partir del motiu folklòric de la "fanciulla perseguitata" Facio crea un relat històric i fantàstic alhora, protagonitzat per la filla d'un rei d'Anglaterra. Des del moment en què la jove es casa amb el Delfí del tron francès afronta nombroses desventures, que acabaran sent la causa de l'enfrontament entre els dos països i que, per tant, es convertirien en l'origen de la contesa. La inclusió de la novel·la de Facio en el volum miscel·lani de la Biblioteca de Catalunya no em sembla casual, si més no si es té en compte la identitat de l'autor. Com és ben sabut, Facio va ser un personatge important a la cort d'Alfons el Magnànim i el sobirà li va confiar la confecció d'una crònica de les seves gestes en territori italià (Magallón 2017).

En aquesta nota he volgut parar atenció sobre un document manuscrit miscel·lani que il·lustra la vitalitat cultural del regnat dels Trastàmara d'Aragó. En el còdex 2083 de la Biblioteca de Catalunya trobem, sobretot, escrits de contingut polític, la finalitat dels quals és clarament la legitimació alfonsina. La col·lecció miscel·lània de la Biblioteca de Catalunya constitueix, en aquest sentit, un producte cultural típic de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

[En las imatges adjuntes reproduïm els folis 192r i 195r del manuscrit, amb el permís de la Biblioteca de Catalunya.]

[6] Per a una descripció completa del manuscrit, vegeu https://mcem.iec.cat/veure.asp?id_manuscrits=73.

[7] El text de Facio ha estat editat per Albanese i Bessi, 2000.

Referències bibliogràfiques

Albanese, Gabriella i Bessi, Rossella, 2000: *All'origine della guera dei cento anni: una novella latina di Bartolomeo Facio e il volgarizzamento di Jacopo di Poggio Bacciolini*, Roma.

Barceló Crespí, Maria i Ensenyat Pujol, Gabriel, 2000: *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana*, Palma.

Baron, Hans, 1996: *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, Princeton.

Berisso, Marco, 2012: "Buonaccorso da Montemagno", dins *Dizionario biografico degli italiani*. Roma, 76, pp. 109-12.

Black, Robert, 2001: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge.

Campo, Victoria, 1998: "Una traducción castellana cuatrocentista de la *Oratio in hypocritas* de Leonardo Bruni", *Revista de literatura medieval* 10, pp. 9-46.

Carrera de la Red, Avelina, 2015: "Intercomunicación cultural y de pensamiento en el proceso de recepción textual de Salustio en Cataluña durante el siglo XV", dins Alejandro Coroleu (ed.), *Clàssics i moderns en la cultura literària catalana del Renaixement*, Lleida, pp. 35-49.

Donzilleni, Girolamo, 1644: *Principum et illustrium virorum epistolae ex praecipuis scriptoribus tam antiquis quam recentioribus collectae*, Amsterdam.

Kristeller, Paul Oskar, 1989: *Iter italicum. Accedunt alia itinera. A finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries IV (Alia itinera II): Great Britain to Spain*, Leiden-Londres.

Magallón, Ana-Isabel (ed.), 2017: Bartolomeo Facio, *Los diez libros de las hazañas del rey Alfonso. La conquista de Nápoles*, Saragossa.

Oliva, Anna Maria, 2016: "'El rey tenía inteligencia con ursinos y coloneses para poner alguna revuelta en Roma': Alfonso, il papato e Roma all'epoca di Eugenio IV", dins Fulvio Delle Donne i Jaume Torró Torrent (eds.), *L'immagine di Alfonso il Magnanimo tra letteratura e storia, tra Corona d'Aragona e Italia/ La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*. Florència, pp. 103-23.

Oliver, Antonio, 1970: "¿Un anticonciliarista fautor de la hierocracia pontificia en la corte de Alfonso V?", dins *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Mallorca, 25 septiembre - 2 octubre 1955: Actas y comunicaciones*, Palma, 2, pp. 551-69.

Resta, Gianvito, 1954: *L'epistolario del Panormita: studi per una edizione critica*, Messina.

Rubió i Balaguer, Jordi, 1963: "Sobre Sal·lusti a la cancelleria catalana (segles XIV-XV)", *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21, pp. 233-49.